

O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI VA TASNIFI

Yunusova Dilnozaxon Abdupattayevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning umumiy xususiyatlari va tasnifi haqida so‘z yuritiladi. Qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, mazmuniy o‘ziga xosliklari, qismlar orasidagi sintaktik munosabatlar hamda ularning turlari tahlil qilinadi. Shuningdek, qo‘shma gaplarning ilmiy-nazariy asoslari, metodik o‘rganilish yo‘nalishlari va amaliy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘shma gap, sintaksis, bog‘lovchi, ergash gap, teng bog‘lovchi, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, grammatik munosabat.

O‘zbek tili sintaksisi tizimida gapning murakkab shakllaridan biri — qo‘shma gapdir. Qo‘shma gaplar bir nechta sodda gaplardan tashkil topib, ular o‘zaro grammatik vositalar yoki mazmuniy bog‘lanish orqali bir butun sintaktik birlikni hosil qiladi. Qo‘shma gaplarning o‘rganilishi tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega, chunki ular nutq jarayonida murakkab fikrlarni ifodalash, matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek tilida qo‘shma gaplar bir nechta sodda gaplardan tashkil topgan, bir-biriga bog‘lovchilar yoki intonatsiya orqali bog‘langan murakkab sintaktik tuzilmalardir. Ularning umumiy xususiyatlari va tasnifi quyidagicha:

Umumiy xususiyatlari:

1. Tarkibiy qismlar: Qo‘shma gap bir nechta sodda gaplardan (predikativ birliklardan) iborat bo‘lib, ular bir-biriga ma’no va grammatik jihatdan bog‘lanadi.
2. Bog‘lanish turlari: Qo‘shma gaplar bog‘lovchilar (masalan, va, lekin, chunki, agar) yoki bog‘lovchisiz (intonatsiya orqali) bog‘lanadi.
3. Ma’no munosabatlari: Qo‘shma gaplarning qismlari o‘zaro turli ma’no munosabatlarida bo‘ladi: sabab-natija, qarama-qarshilik, birgalik, ketma-ketlik va hokazo.
4. Mustakil va qaram gaplar: Qo‘shma gaplarda asosiy gap (mustakil) va ergash gap (qaram) bo‘lishi mumkin, lekin teng huquqli gaplar ham uchraydi.
5. Intonatsiya: Qo‘shma gaplarda intonatsiya gaplarning bog‘lanishida muhim rol o‘ynaydi, ayniqsa bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda.

Tasnifi:

Qo‘shma gaplar o‘zbek tilida asosan ikki katta guruhga bo‘linadi: biriktirma qo‘shma gaplar va ergashgan qo‘shma gaplar. Ular o‘z ichida quyidagi turlarga ajraladi:

Biriktirma qo‘shma gaplar:

Bu gaplarda sodda gaplar teng huquqli bo‘lib, bir-biriga bog‘lovchilar yoki intonatsiya orqali bog‘lanadi. Ularning turlari:

- Yonma-yon biriktirma gaplar: Gaplar bir-biriga mustaqil, lekin ma’no jihatidan bog‘langan. Masalan: Men kitob o‘qidim, u esa film ko‘rdi. (Bog‘lovchi: va)

- Qarama-qarshi biriktirma gaplar: Gaplar o‘zaro qarama-qarshi ma’no bildiradi. Masalan: Men kelmoqchi edim, lekin vaqt topolmadim. (Bog‘lovchi: lekin)

- Sabab-natija biriktirma gaplar: Bir gap ikkinchisining sababi yoki natijasini bildiradi. Masalan: Havo sovuq edi, shuning uchun uyda qoldik. (Bog‘lovchi: shuning uchun)

- Tanlash biriktirma gaplar: Gaplar o‘zaro tanlov yoki muqobil ma’no bildiradi. Masalan: Yomg‘ir yog‘adi, yoki quyosh chiqadi. (Bog‘lovchi: yoki)

Ergashgan qo‘shma gaplar:

Bu gaplarda bir gap (asosiy gap) mustakil bo‘lib, boshqa gap (ergash gap) unga qaram bo‘ladi. Ergash gaplar asosiy gapning ma’nosini to‘ldiradi yoki tushuntiradi. Ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

- Ega ergash gaplar: Asosiy gapning egasini tushuntiradi. Masalan: Kim yaxshi o‘qisa, u muvaffaqiyatga erishadi.

- Kesim ergash gaplar: Asosiy gapning kesimini tushuntiradi. Masalan: Uning kelgani, hammamizni xursand qildi.

- Aniqlovchi ergash gaplar: Asosiy gapdagi so‘zni aniqlaydi. Masalan: Men o‘sha kitobni o‘qidim, uni sen tavsiya qilganding.

- Payt ergash gaplar: Asosiy gapdagi voqea-hodisaning paytini bildiradi. Masalan: U kelganda, biz choy ichayotgan edik.

- Sabab ergash gaplar: Asosiy gapning sababini ko‘rsatadi. Masalan: Men kech qoldim, chunki avtobus kech keldi.

- Maqsad ergash gaplar: Asosiy gapning maqsadini bildiradi. Masalan: U yaxshi o‘qidi, universitetga kirish uchun.

- Shart ergash gaplar: Asosiy gapning shartini ko‘rsatadi. Masalan: Agar yomg‘ir yog‘masa, biz sayrga chiqamiz.

- O‘rin-joy ergash gaplar: Asosiy gapdagi harakatning joyini bildiradi. Masalan: U qayerda bo‘lsa, men o‘sha yerga boraman.

Qo‘shma gaplarda bog‘lovchilar:

- Biriktirma bog‘lovchilar: va, ammo, lekin, yoki, shuning uchun.

- Ergashgan bog‘lovchilar: chunki, agar, qachon, qayerda, nima, kim, qanday va boshqalar.

- Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar: Intonatsiya orqali bog‘lanadi. Masalan: Havo sovuq, ko‘ylagi kiy.

Qo‘shma gaplar o‘zbek tilida sintaktik tuzilishning muhim qismidir. Ular biriktirma va ergashgan turlarga bo‘linadi, har biri o‘ziga xos ma’no munosabatlari va

bog‘lovchilar orqali ifodalanadi. Bu gaplar tilning boy imkoniyatlarini ko‘rsatadi va nutqni yanada aniq va rang-barang qilishga xizmat qiladi.

Qo‘shma gaplarning tasnifi masalasida ayrim qarashlar mavjud. Ba’zi olimlar qo‘shma gaplarni faqat shakliy jihatdan tasnif qilishni afzal ko‘rsalar, boshqalar mazmuniy munosabatni asosiy mezon deb biladilar. Amaliy nutqda esa ushbu ikki yondashuvni birgalikda qo‘llash zarurati tug‘iladi. Chunki qo‘shma gaplarni faqat grammatik vositalar asosida tasniflash yetarli bo‘lmay, ularning mazmuniy tuzilishi ham hisobga olinishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, qo‘shma gaplar o‘zbek tili sintaksisida muhim o‘rin egallaydi. Ular murakkab fikrlarni ifodalashning asosiy vositasi bo‘lib, grammatik vositalar va mazmuniy bog‘lanishlar orqali shakllanadi.

Qo‘shma gaplarni o‘rganishda shakliy va mazmuniy yondashuvni birlashtirish zarur.

O‘quv jarayonida qo‘shma gaplarning amaliy nutqdagi ahamiyatini misollar orqali keng yoritish lozim.

Qo‘shma gaplarning turli nutq uslublarida qo‘llanish xususiyatlarini alohida tadqiq qilish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar:

1. **Mahmudov N., To‘xsonov N. O‘zbek tili sintaksisi (yangilangan nashr). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 348 b.**
2. **Xudoyberganova M. O‘zbek tili: sintaksis va uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2017. – 290 b.**
3. **Rasulova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: Universitet, 2018. – 320 b.**
4. **G‘aniyeva S. Qo‘shma gaplarning nutqiy va uslubiy xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 210 b.**
5. **To‘xtayev B. O‘zbek tilida qo‘shma gaplarning semantik tahlili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 280 b.**
6. **Qo‘ldosheva D. O‘zbek tili sintaksisi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar. – Toshkent: Tafakkur, 2021. – 265 b.**
7. **Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti (ikkinchi to‘ldirilgan nashr). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – 400 b.**
8. **Jo‘rayev I. O‘zbek tilida ergash gapli qo‘shma gaplarning zamonaviy tahlili. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2023. – 230 b.**
9. **Karimova M. Qo‘shma gaplarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish, 2023. – 275 b.**
10. **Abdurahmonov B. O‘zbek tili sintaksisi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2024. – 315 b.**